

כאילו אין יודעים את הסוף

אוריאל פיינרמן

אחת הגישות המומלצות בלימוד היסטוריה היא שצריך לבחון את הנושא כאילו אין יודעים את הסוף. בני-האדם שפעלו בעבר עמדו אל מול עתידם, כשזה סתום ומעורפל. לכן הבנת מניעיהם והחלטותיהם תלויה במידה, שאנו מסוגלים "לחשוב" כפי שהם חשבו באותה תקופה.

קביעה זו נכונה שבעתיים, כשמלמדים את תולדות שואת יהודי אירופה. אם מטרת ההוראה היא, בין היתר, להבין את תגובות היהודים בשואה, חייבים אנחנו לציין ולהזכיר, פעם ועוד פעם, שמה שברור לנו שישים שנה לאחר המלחמה לא היה ידוע ליהודים תוך כדי האירועים.

אנדרטת הקרון שב"יד ושם" מהווה משל מתאים לרעיון הזה. כשאנו צופים לעבר הקרון, עולה האסוציאציה של יהודים המובלים אל מותם במחנות ההשמדה. האנדרטה עוצבה בצורה כזו, שלמסילת הברזל אין המשך, והקרון נמצא על שפת התהום. המסר ברור: בקצה הנסיעה מחכה הסוף, המוות. השאלה היא, האם היהודים ששהו בתוך הקרון ידעו שהנסיעה היא לתהום? גם אם קיימות תשובות רבות לשאלה זו, ברור שלנוסעים ברכבת הייתה זווית ראייה שונה מזו שבה אנחנו צופים אל הקרון. אם מבקשים אנחנו להבין באמת את עולמם הפנימי של היהודים בדרכם אל המחנות, עלינו לחשוב כאילו אין אנו רואים את התהום שבקצה המסילה.

ראוי להזכיר שהרעיון, שרק העבר ידוע ואילו העתיד סתום, מצא ביטוי מעניין בשפה העברית. מובנה של המילה "לפנים" היא "לפני ימים רבים". כך, לדוגמה, מבהיר ספר שמואל, שפעם לא היו משתמשים בביטוי "נביא" אלא במונח "רואה": "לפנים בישראל כה אמר האיש בלכתו לדרוש אלהים לכו ונלכה עד הראה, כי לנביא היום - יקרא לפנים הראה" (שמואל א ט ט). לכאורה היה מתאים יותר לכנות את העבר במילה "לאחור", שהרי העבר הוא מאחורנו ואילו העתיד לפנינו. מתברר שהקדמונים העדיפו את המילה "לפנים", כי תפיסתם הייתה שרק העבר נמצא מול האדם, רק הוא מוכר וידוע, ולעומתו נמצא העתיד מאחוריו, בלתי נראה ובלתי צפוי. לכן נקראת התקופה שתבוא לעתיד לבוא בשם "אחרית הימים", כי היא נמצאת מאחורינו. בסופו של דבר, דבר אחד בלבד ידוע לנו והוא העבר, רק הוא נמצא מולנו, וזאת בניגוד לעתיד שמוסתר מעינינו.¹

"מספר כל יודע" ו"מספר – עד"

כפי שהעיקרון "כאילו אין יודעים את הסוף" נכון בהוראה, כך הדבר בהדרכה ההיסטורית בכלל, ובהדרכה בפולין בפרט. אמנם אפשר להדריך בצורה כזו, שמתארים את האירועים מנקודת המבט שלנו, בני המאה ה-21. המדריך שפועל לפי שיטה זו אינו מהסס להזכיר, בכל שלבי ההדרכה, את הידוע כיום, לרבות מושגים כמו "איגרת הבזק", "ועידת ונזה" או "הפתרון הסופי", שלא היו ידועים, כמובן, ליהודים בשנות המלחמה. אם נשתמש בביטוי מעולם הספרות, נאמר שמדריך כזה הוא כמו "המספר הכל יודע" (Authorial narrator). ה"מספר הכל יודע" שרוי מחוץ לעולם שהוא מספר עליו. נקודת התצפית הזאת מקנה לו זכויות יתר, שבדרך-כלל נמנעות מהאדם במציאות היומיומית: הוא יודע את המחשבות של הדמויות שהוא מספר עליהן, הוא מודע לאירועים סודיים, והוא גם יכול להשקיף על הסיפור מזוויות שונות. כאמור, גם בהדרכה יכול להיות "מדריך כל יודע", המכיר לא רק את מחשבות היהודים אלא גם את מזימתם של הגרמנים.

¹ גם בתקופת המשנה והתלמוד השתמשו במילים "לפנים" ו"לאחור" במשמעות דומה. כך במסכת חגיגה (פרק ב'), לגבי האיסור להתעסק בנושאים שמעבר לתפיסת האדם: "כל המסתכל בארבעה דברים רתוי (ראוי) לו כאילו לא בא לעולם: ... מה לפנים, ומה לאחור". כוונת "מה לפנים" היא מה היה לפני שנברא העולם, ואילו "מה לאחור" משמעו מה יהיה ומה עתיד להיות.

אולם יכולה להיות גישה אחרת. אם נחזור לעולם הספרות, לא סיפור של "מספר כל יודע" אלא של "מספר - עד" (Witness narrator). המספר הזה מתפקד כאדם, אשר מדווח על האירועים כמי שהיה עד-ראיה או עד-שמיעה. אין לו את הפריבילגיות של "המספר הכל יודע". בהשאלה לעולם ההדרכה, מתאר "המדריך - העד" את המציאות מזווית ראייה דומה לזו של גיבורי הסיפור. המדריך הזה יודע "להחיות" את חייהם של היהודים בשואה, תוך הבלטת הדילמות ואופן קבלת ההחלטות אל מול האירועים הקשים. לדוגמה, היהודים, אשר שמעו את הפקודה להקיף בחומה רובע יהודי בוורשה, לא יכלו להעריך נכונה את כוונת הגרמנים, שלא נתנו כל הסבר לפקודתם. לכן, לא היה בידם אלא לתת פרשנות סובייקטיבית, והתייחסותם הייתה פועל יוצא ממנה. כך כשנדרשו יהודי ורשה להתייצב באומשלגפלץ, בדרך ל"מחנות העבודה במזרח", היו השמועות, הפרשנויות וההערכות חלק מעולמם הפנימי ומתפיסתם את המציאות, יותר מהמידע המדויק והאמיתי על מטרת השילוחים. לדעתנו, הגישה הזו, של "שחזור" מסלול היהודים בשואה מנקודת מבטם באותו הזמן, היא אותנטית יותר, אנושית יותר ומעניינת יותר. יש בה גם יסוד של הגינות כלפי הנפשות הפועלות, כיוון שדנים בהן כאילו בזמן אמת.

הסרט "טיטאניק" כמשל

שמא ישאל המדריך "והרי הסוף ידוע, אז איך ניתן להדריך 'כאילו' אין יודעים אותו?" כתשובה לשאלה זו, נזכיר שגם בצפייה בסרטי מתח מסוימים שבהם הסוף ידוע מראש, קורה שאנו עוקבים בדריכות אחר העלילה "כאילו" אין הסוף בלתי-נמנע. בסרט "טיטאניק", למשל, יודע הצופה שסופה של האנייה לטבוע בלב האוקיאנוס. ואף-על-פי כן הוא מרותק למסך, כי הוא חי את העלילה מנקודת מבטו של המפליג באנייה.

תא הגז במידנק

מבין האתרים הרבים שניתן ליישם בהם את שיטת ההדרכה הזו, נזכיר את מקום הסלקציה על הרציף במחנה בירקנאו. אפשר לתאר את הסלקציה בצורה כזו, שמגלים מיד את המשמעות של ההליכה שמאלה או ימינה, כלומר, מוות או חיים. אולם אפשר לתאר את המעמד הנורא מבלי לגלות מיד את הסוף. המדריך: "...שני טורים יוצאים ממקום הסלקציה, אחד שמאלה, אחד ימינה. חשוב לנו לעקוב אחרי שני הטורים האלה. נתחיל עם הטור השמאלי. מכאן נצעד בעקבות היהודים שנבחרו לצד הזה. מאוחר יותר, נעקוב אחרי אלה שהלכו ימינה". הקבוצה מתקדמת שמאלה בשביל המוביל אל משרפות 2 או 3, כשלא ברור לה אם הולכים בדרך החיים או בדרך המוות. על-פי התמונות של מעמד הסלקציה שהמדריך הציג בפני התלמידים, יתכן שמבינים או מנחשים שאם הזקנים והילדים הופנו לצד שמאל, מוביל השביל לכיוון תאי הגז. אולם אין ודאות מוחלטת בכך, כפי שמרבית היהודים שצעדו בשביל הזה לא ידעו בצורה מוחלטת לאן מועדות פניהם. כך ממשיכים התלמידים להתקדם בסיפור, מנקודת מבטם של אלה שהופנו שמאלה, כשהמתח והציפייה לבאות בשיאם.

הצגת התוכנית בארץ

העיקרון, שאין לגלות מראש את סוף הסיפור כשמלמדים היסטוריה, מתקשר לנושאים אחרים של ההדרכה בפולין. ראשית כל, בהצגת התוכנית בארץ. אין ספק שההכנה הלימודית והפסיכולוגית בארץ היא חשובה מאוד. ואולם יש להיזהר שלא לגלות יתר על המידה את מה שהתלמיד יראה במהלך המסע. חלק מחוויית הביקור בפולין נעוץ בחשיפה למקומות לא-ידועים. ולכן, כשמציגים את התוכנית בארץ מומלץ לדבר באופן כללי בלבד, לדוגמה: "...ביום השלישי נבקר במחנה מיידנק, בלובלין ובקז'מיז' דולני...". לדעתנו, אין לפרט מה נראה במחנה. בוודאי שזו תהיה טעות מתודית קשה להראות בשקופיות, בתמונות או בסרט את שרידי המחנה.

באחת הקבוצות שהדרכתני, היה תלמיד שידע להצביע על השרידים במיידנק, על אף שלא היה מעולם במקום. אך הגענו לאנדרטה שבכניסה לשטח המחנה וכבר קבע ש"הנה שער הכניסה, שם תאי הגזים, ובקצה - הכיפה שמעל הר האפר"! עבור אותו תלמיד ועבור התלמידים האחרים אשר שמעו אותו, התפוגגה תחושת הגילוי של האתר עוד לפני שהתחילה ההדרכה. לאחר תחקיר קצר התברר, שהתלמיד שמע סקירה מפורטת מפי חבר על המסע בפולין, בעזרת תמונות ואפילו קטעי יומן! על ההכנה היתרה ניתן לומר, ש"יצא שכרנו בהפסדנו". אז מה צריכים להיות המאפיינים של ההכנה? על כך דרושה כתבה נפרדת. באופן כללי, ניתן לומר שהמטרה היא לתת לתלמיד מטען בסיסי של ידע לקראת יציאתו לפולין, לרבות הבנה לאופיו הרציני של המסע.

הצגת התוכנית ביום במסע

כשם שאין לגלות מראש בארץ, בוודאי בצורה מפורטת, את תוכנית המסע בפולין, כך, לדעתנו, אין לעשות זאת במהלך המסע עצמו. יש לזכור, שהיכולת לשמור את הקבוצה במתח היא אחת מאבני היסוד של ההדרכה המרתקת. הדרכה חווייתית מלווה ברגעי הפתעה, ולכן אין "לבזבז" את "התחמושת" ההדרכתית הזאת. לדוגמה, כאשר מדריכים בטיקוצ'ין, מומלץ שלא לגלות מראש שהביקור יכלול כניסה לאחד מבתי-הכנסת היפים בפולין. די לציין שמטרת הנסיעה לטיקוצ'ין היא להתרשם מעיירה יהודית בצפון המדינה. הביקור בבית-הכנסת הוא, ללא ספק, חוויה אסתטית, שהפתעה שבגילוי רק מעצימה אותה. יותר מכך, ראוי שלא לציין כלל שבתוכנית היום נכלל ביקור ביער לופוחובה. בסופו של דבר, היער הוא המשך הסיפור של טיקוצ'ין, ולכן אפשר להסתפק בהזכרת שם העיירה, ללא מסירת המידע החשוב – מבחינה אמוציונלית – שגם נבקר ביער. ההדרכה בעיירה תסתיים עם סיפור השואה במקום, כש"הגברים יוצאים מכיכר השוק ברגל ואילו הנשים והילדים מוסעים במשאיות ליעד לא ידוע". ברגע זה יזמין המדריך את הקבוצה לחזור לאוטובוס, כשהכוונה היא לנסוע למקום שאליו מובלים יהודי טיקוצ'ין. ההמלצה היא, שגם ברגע זה אין לגלות שהתחנה הבאה תהיה ביער. כך יישמר המתח הדרוש וכך תהווה הכניסה למעבה היער הפתעה עבור התלמידים.

ההכנה הפסיכולוגית

לעתים, מבקשים המדריך או הרכז להכין הכנה פסיכולוגית את התלמידים לקראת הביקור באתר השמדה. "מחר נבקר במחנות אושוויץ ובירקנאו, זה יהיה יום קשה מאוד, ולכן חשוב שתתכוננו בהתאם". אפשר להבין את ההיגיון שבדברים האלה, אלא שלא תמיד היום שלמחרת הוא, באמת, כה קשה עבור התלמיד. כל מדריך וודאי נתקל בתלמיד נבוך, שבסוף הביקור במחנה השמדה חש תסכול נורא מכך, שלא הרגיש מאומה מאותן תחושות שדימה לעצמו לפני הביקור. במקרה כזה, דברי "הנבואה" על היום הקשה באושוויץ התבדו. יותר מכך, נראה שדברי ההכנה הפסיכולוגית הזיקו לתלמיד, שכן הוא חש שלא עמד בציפיות ובנורמות של ביקור במחנה ריכוז. התחושה הזאת יכולה להוביל לדימוי עצמי נמוך: "אולי אני לא נורמלי! הרי המדריך, שהוא בעל ניסיון רב במסעות בפולין ובוודאי יודע מה אמור לקרות לתלמיד, אמר שזה יהיה ביקור קשה. והנה, לא עבר עלי אף רגע קשה במיוחד. אמנם היה לי מאוד מעניין ואני חש שהתחברתי לאנשים ולסיפור, אולם לא אוכל לומר שהיה לי נורא. האם אני אדם ללא רגישות? האם משהו לא בסדר באופי שלי?...".

לכן נראה, שאין לקבוע עבור התלמיד את העתיד הרגשי שלו. די אם נאמר, שהביקור במחנה יהיה רציני, ושתיכנה תגובות שונות ולגיטימיות. אם קביעה זו נכונה לגבי מחנות ידועים, כמו אושוויץ או טרבלינקה, שבשל פרסומם הרב קיימת אצל המבקרים ציפייה כלשהי, הדבר נכון על אחת כמה וכמה באתרי השמדה שאינם מוכרים לציבור הרחב. ומעשה במדריך אשר ביקש להכין את

קבוצתו לקראת ביקור בזביליטובסקה גורה שליד טרנוב. עוד בערב הקודם "גילה" המדריך לצוות המורים ולתלמידים שלמחרת יבקרו בגיא הריגה "שזה מקום נורא, ויהיה לכם קשה". אין ספק ששמו של האתר לא היה ידוע לקבוצה. במקרה זה, לא הייתה קיימת שום ציפייה לקראת הביקור במקום, כך שדברי המדריך היוו התערבות מראש בתחושות התלמידים. לסיכום, גם בהכנה הפסיכולוגית מומלץ שלא לגלות מראש את העתיד. בואו וניתן לתלמידים לגלות בעצמם, מבחינת רגשית, את אתרי השואה בפולין.